

toval jakýsi „přirozený“ stav moderní společnosti, jemuž se republika má přizpůsobit, je třeba zacházet opatrně. Takový pohled by mohl zakrývat dynamiku, a tudíž i transitivity globální transformace, v níž se česká společnost nachází. Tuto tendenci, zdá se, pocíťoval i Jiří Večerník coby vydavatel „Zprávy“ a snaží se jí ve svém závěru čelit poukazem k předem nedeterminovatelné komplexitě, dynamice a dějinnosti společenských interakcí, jejichž výsledkem cesty transformace jsou.

Jakkoli se čtenář postaví k politickým výpovědím „Zprávy“, její věcné analýzy, data a výsledky představují nepostradatelný, daty z řady průzkumů dokumentovaný náhled do struktury změn české společnosti posledních let, artikulující její problémy a vyzývající k jejich řešení. Jak poznamenává Jacques Rupnik ve svém úvodu, „Zpráva“ tak nastavuje zrcadlo současné společnosti a pohled do něj je poučný pro odborníky, studenty i občany stejnou měrou.

Ilia Šrubař

Jadwiga Šanderová: Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum

Praha, Karolinum 2000, 172 s.

Ján Sopóci, Bohumil Búzik: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility

Bratislava, Univerzita Komenského 1999, 196 s.

Není jen nahodilou shodou okolností, že se na recenzentově stole najednou objevily dva tituly, které se, přes poněkud se lišící názvy, věnují prakticky téže tematice: jeden ze Slovenska, druhý z českých zemí. V obou případech je vydavatelem univerzita; nevelký náklad, a v českém případě dokonce i formální označení „skriptum“ svědčí o primárně pedagogickém určení. Vzhledem k dlouhodobému blízkému soužití a vzájemnému ovlivňování české a slovenské sociologie nepřekvapuje, že dosti snadno najdeme společný faktor, který pravděpodobně nejvíce ovlivnil jistou shodu záměrů autorů i vydavatelů díla. V české a slovenské sociologii se v důsledku specifických historických okolností poprvé od zakladatelských teoretických prací Masarykových a Bláhových, a empirických studií, např. Gallových a Štefánkových, v důsledku specifických historických okolností problematika samostatného (od stalinismu odlišeného) sociologického přemýšlení o otázkách třídní struktury, popř. sociálního rozvrstvení a mobility znovu zrodila až v souvislosti se snahou o empirické poznání a kritickou vědeckou interpretaci tzv. státně socialistické společnosti někdy v polovině šedesátých let. (Tím se sociologie obou našich společností, podobně jako mnohé jiné v zemích střední a

východní Evropy, liší od sociologie polské, která si přece jen uchovála víceméně přímou kontinuitu se svou vlastní velkou předválečnou sociologickou tradicí.) Teoretické myšlenky týkající se vertikální sociální diferenciace (sociální nerovnosti) a mobility byly v obou dvou zemích i později nejčastěji vyslovovány na okraji empirického výzkumu – jako obecnější pojmoslovná příprava, popř. jako nezbytné vysvětlení pojmů, uvádějící empirickou analýzu, popř. jako součást interpretace zjištěných dat. Vedle pochopitelné snahy nedostávat se hned na počátku do explicitního střetu s převládajícími ideologiemi, zejména tzv. dogmatickým marxismem, hrálo tu svou úlohu vědomí vlastní nedostatečné teoretické připravenosti, pouze omezené schopnosti vstoupit naráz do dějinného proudu evropského či světového sociologického diskursu o třídních strukturách, sociální stratifikaci a o sociální změně, zahrnující i vertikální mobilitu. Oba dva tyto faktory se spojily, v českém případě snad ještě výrazněji než ve slovenském, v kategorickém imperativu faktického přerušení vážného veřejného sociologického přemýšlení o osudech vlastní společnosti na pozadí obecné teorie po dobu předlouhých dvou desetiletí „normalizace“.

Není divu, že tento neuspokojivý stav vyvolal v devadesátých letech obtížnou situaci především v pedagogické práci na vysokých školách, kde obecná sociologie a její dějiny mohly s těžší být zodpovědně vyučovány bez výkladu teorie sociální stratifikace a mobility, jež, jak obě dvě recenzované knížky svorně konstatují, patří k ústřední problematice těchto vědních oborů. Dodejme k tomu, že nedostatek obecného vzdělání v dané oblasti tíživě ovliv-

ňuje v českých i slovenských podmínkách nejen relativně málo početné studenty a absolventy oboru sociologie, nýbrž i studující a pracovníky celé řady oborů dalších, včetně žurnalistiky, ekonomie, práva, sociálně politických disciplín, psychologie, politické a správní problematiky, pedagogiky a třeba i lékařství. Je např. zcela zřejmé, do jaké míry chybí znalost základních pojmů z této oblasti v politických diskusích. Není náhodou, že komplikovaná problematika praktické transformace sociálních struktur vyvolává v život zatím pouze počáteční, avšak přesto již citelné projevy zvýšeného zájmu o hlubší poznání jejich sociologického vysvětlení, na něž by zmíněné i mnohé další profese měly mít k dispozici dostatečné vzdělanostní zázemí. Už jen proto se náklady obou učebních pomůcek – 300 kusů v Česku a 200 na Slovensku – zdají být směšně nízké.

Bud' jak bud', vedoucí univerzitní instituce v Bratislavě i v Praze i autoři obou knížek se ujali úkolu předložit zatím omezenému okruhu zájemců především z řad studentů a profesionálních sociologů systematické příručky pojednávající o sociální nerovnosti a mobilitě. Jejich čin je zodpovědný a svým způsobem i statečný, už jen proto, že v silně přepolitizovaném a přideologizovaném společenském prostředí obou zemí musejí počítat i s kritickým nesouhlasem různých částí výrazně diferencovaných sociologických obcí. Řekněme hned na počátku, že autoři obou knih jsou si zřejmě tohoto rizika vědomi a snaží se zcela oprávněně o objektivní výklad předmětu svého zájmu jakožto uvážlivou reflexi vývoje hluboce navzájem diferencovaných škol v rámci sociologického myšlení jako pluralitního jevu, přičemž, kromě obecně již přijaté distance od extrémně přehnaných názorů, nedávají příliš najevo své vlastní sympatie či antipatie. V každém případě je jedním ze symptomů návratu od abnormality „normalizace“ v sociologii (i od následného, někdy až konjunkturálního přehánění na druhou stranu) k normalnosti, jestliže se studentům dostává výkladu o všech nebo téměř všech školách zabývajících se předmětem obou pojednání, a to od počátků světové sociologie až do její současnosti. V obou pracích se dozvedí vše podstatné o teorii K. Marxe, M. Webera, P. Sorokina, předních představitelů strukturálního funkcionalismu a jejich konfliktualistických

kritiků, G. E. Lenskiho, školy výzkumu získávání sociálního statusu ztělesňované zejména Duncanem a Blauem, Hauserem a Treimanem, neoweberiánského konceptu J. H. Golthorpa i konceptu neomarxistického, prezentovaného zejména E. O. Wrightem. Získávají i informace o „žhavých tématech“, např. o soudobé diskusi o významu konceptu třídy v sociologii pro analýzy současných postindustriálních společností, o problémech meritokratismu, o feministických dodatcích k teorii tříd atp.

J. Šanderová využívá textu skriptu zčásti i jako čítanky ve formě poměrně rozsáhlých klíčových citací z děl nejvýznamnějších autorů, zaujme např. velmi informativním pojednáním o přínosu Lenskiho, včetně jeho teorie trojdimenzionálního statusu a statusové konzistence/inkonzistence a kontrapozicí liberálních, socialistických a sociálně liberálních názorů na sociální rovnost a spravedlnost. Autor prvních šesti kapitol slovenského textu J. Sopóci sleduje vlastním výkladem podrobněji i určité významné dílčí peripetie vývoje sociologického myšlení, např. Tuminovu kritiku funkcionalistických teorií Davise a Moora, nebo Dahrendorfovu a Giddensovu kritiku marxistického pojetí tříd. Poněkud obsáhleji se věnuje i problematice mobility. Oba autoři sorně opomíjejí Centerse a vůbec podrobnější výklad o možnostech zkoumání, které dává konfrontace subjektivního a objektivního pojetí tříd, popř. sociálního rozvrstvení i v současnosti, nezávisle na jinak v obou pracích dostatečně vysvětleném jednoduchém schématu tříd „o sobě“ a „pro sebe“.

Zajímavé je, že oba dva texty bez rozpaků pracují s pojmem sociální stratifikace jako s obecnou kategorií zahrnující jak sociální rozvrstvení, tak třídní strukturu, a k tomu i statusově inkonzistentní útvary, jejichž existence oba předchozí „strukturální řezy“ přece jen narušuje. V období tuhých sporů přívrženců funkcionalistických teorií meritokratické stratifikace a konfliktualistických (včetně dogmatiky marxistických) hlasatelů třídního uspořádání před třiceti lety jsme považovali prezentaci pojetí třídní struktury jako zvláštního případu – polárně vyhrčené – sociální stratifikace za mimořádně novátorský čin. Vzhledem k tomu mohu jen s uspokojením konstatovat, že obě recenzované knihy – a nejsou v tom ohledu

výjimkou – dokládají, že studium společenské reality i v této klíčové otázce napomáhá k pro-
sazení jisté míry zdůvodněného eklektismu ve
využívání kdysi zdánlivě nesmiřitelných teore-
tických a metodologických přístupů. V tomto
smyslu Lenskiho pokus o syntézu stratifikační-
ho a třídního přístupu, ať už je v současné
literatuře výslovně vzpomínán, či nikoli, přine-
sl nakonec své plody v nové společenské situa-
ci, které odpovídá respektování existence obou
těchto aspektů společenské situace mnohem
lépe než doktrinářské a většinou i neplodné
spory „stratifikátorů“ a dogmatiků třídního
pojetí.

Výklad obecně pojaté teorie stratifikace a
mobility v obou knížkách je nepochybně pou-
čený a kvalifikovaný. J. Šanderová zúročila
jeho publikací své dlouholeté průkopnické
systematické studium zahraniční literatury i
výsledky svého samostatného hodnocení jejího
přínosu. Obsahem svých prací z devadesátých
let přispěla i k úrovni díla slovenských autorů,
kteří je řádně odkazují a citují, avšak, jak již
poukázáno, zůstávají originální a přicházejí se
svými úhly pohledu, odvozenými z neméně
soustavného vlastního studia. S jejím podáním
problematiky lze jistě i v některých dílčích
otázkách polemizovat, nepochybně však díky
své všestranné erudici prokázala, že jednotlivá
pojetí vertikální sociální diferenciace jen na
bázi toho či onoho směru, který u nás své an-
alýzy a interpretace vertikální sociální diferen-
ciace provádí a publikuje, jsou jenom jedněmi
z mnohých, které je třeba znát, abychom poro-
zuměli lépe i naši společenskou situaci.

Jako recenzent bych rád upozornil jen na
jeden teoretický problém. Zdá se mi, že česká
autorka – patrně z důvodů didaktických – ve
svých vstupních definicích až příliš přímočaře
vyvozuje sociální strukturu vůbec a sociální
nerovnosti zvláště z diferenciace statusů a rolí
jednotlivců (teprve až v souvislosti s odlišností
rolí žen se dostává k uznání statusotvorné role
malých skupin typu rodin a domácností) uvnitř
dílčích sociálních skupin a málo pozornosti
věnuje vztahům mezi středními a velkými
sociálními skupinami (subsystémy sociálního
systému), ať už vztahům mezi třídami a vrst-
vami, jak je dáno již *ex definitio* hlavního jádra
zkoumané teorie, nebo inkonzistentními sesku-
peními, popř. pak specifickému, nepřímému

působení sociálních skupin spíše horizontálního
charakteru (např. generací, obyvatelstva
regionů a sídel, pracovníků ekonomických
odvětví apod.) na utváření sociální stratifikace.
Vztahy mezi skupinami však jsou zcela jistě
neodlučitelnou stránkou sociálních struktur
vůbec, a sociálních nerovností zvláště. (Srovnej
k tomu např. poměrně nedávnou polskou verzi
studie Hamiltona a Hirsowiczové z roku 1995,
pojednávající rovněž – a v mnoha ohledech
obdobně – o společenských nerovnostech.)
Konfliktní nebo kooperativní vztahy, diferen-
ciace nebo integrace, polární nebo graduální
charakter sociálních nerovností mají ovšem
svůj základ ve výměně činností jednotlivců a
tedy i jejich statusech-rolích, jejich existenci
však nelze vyvozovat pouze ze zjednodušené
představy, že společnosti (popř. ještě širší,
mezinárodní sociální systémy) jsou také svého
druhu společenskými skupinami.

Obě recenzované práce se zabývají i stra-
tifikačně mobilními výzkumy vlastních ná-
rodních společností. J. Šanderová se omezila na
stručnou rekapitulaci hlavních poválečných
výzkumů a dospěla k názoru, který je za da-
ných okolností rozumný: „*Využití teorií a pří-
stupů, které byly koncipovány pro potřeby
analýzy sociální stratifikace v zemích vyspělé-
ho západu (...) prakticky nelze, neboť vycházejí
ze zkušeností v zásadě stabilních demokratic-
kých a liberálně tržních společností...*“ Proto
se i k výzkumům státně socialistické a postso-
cialistické společnosti v Československu a
České republice a k jejich teoretickým výcho-
diskům a závěrům vyjadřuje s určitou obezřet-
ností. Z téhož důvodu se nesnaží ani sama, bez
zatím absentující podrobnější analytické práce,
formulovat nějaké předčasné generalizace o
povaze sociálních nerovností a mobility
v těchto společnostech a v procesu jejich ná-
sledného přetváření (transformace).

Autor poslední, značně rozsáhlé kapitoly
slovenské knihy, Bohumil Búzik, se však pod
záhlavím „Výzkumy sociální stratifikace a
mobility slovenské společnosti“ s odvahou a
vervou pustil do důkladnější samostatné analý-
zy právě výzkumů československé a slovenské
společnosti z let šedesátých až do současnosti.
Vynechal sice rozbor mezinárodního sborníku
Sociální struktura socialistické společnosti
vydaného v roce 1966, který byl jistou fází

teoretické přípravy přechodu od stroze marxistického pojetí sociální struktury k pojetí odpovídajícímu spíše tehdy ještě možné a předpokládané konvergenci socialistických a kapitalistických průmyslových společností. Opomínil začlenění teoretické báze následného výzkumu z roku 1967 do kontextu významné inovace teorií a metod výzkumu stratifikace a mobility ve státním socialismu (viz např. souběžné, popř. následné práce Wesolowského a Słomczyńskiego, Szelényiho, Kolosiho a Róberta) a konfrontaci tohoto proudu se stalinismem. Podrobil však důkladnému věcnému a přítom kritickému rozboru teoretické úvodní pasáže i interpretační výstupy knihy *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, vydané v roce 1969, jakož i později vydané obdobné, byť vynuceně skromnější, analýzy mobility z dat zjištěny rovněž ve výzkumu z roku 1967.

Búzik však se stejnou věcností a kritičností pokračuje dále. Rozebírá bez předpojatosti i československé a slovenské reakce na výzkum z roku 1967 bez ohledu na jejich politické zabarvení, jakož i následující výzkumné aktivity týkající se tzv. třídně sociální struktury z období normalizace. Zaznamenává přínos Roškův, který i v obtížných podmínkách normalizace usiloval o inovace v teoretických pohledech, stejně jako např. rychlý obrat a vědecký neúspěch Hrabínův. Stručně rekapituluje i vývoj stratifikačních sporů v Československu do roku 1992 a následný pohyb v této oblasti na Slovensku. Pozoruhodný je nejen tento věcný přístup k problematice, také však jeho myšlenková plodnost, založená jak na ocenění přínosu, tak na kritičnosti vůči obsahu analyzovaných děl.

Búzíkovo pojednání současně nepřímo naznačuje i možnosti budoucího, ještě hlubšího přístupu k této problematice. Sociologická analýza a kritika státně socialistického systému, která započala v šedesátých letech souběžně s kritikou ekonomickou a politickou, zahájila fakticky řešení problému pokojné sociální přeměny, tj. transformace státního socialismu jako svěbytného společenského jevu s nestadoatečně rozvinutou kulturně civilizační úrovní (včetně omezenosti kultury trhu a demokracie) směrem ke společností vyspělejší. Tento

významný a zdaleka doposud nedořešený problém nelze, jak zkušenost ukázala, řešit v žádném případě pouhým transferem hotových institucionálních struktur a ideologií ze západu na východ či – v jisté analogii – třeba na jih. Jde o zcela novou, originální situaci přeměny odlišného společenského systému v rozsáhlém prakticky stále ještě – vzhledem k existenci Číny – celosvětovém rozměru. Není divu, že přeměna tohoto typu nemůže být vědecky reflektována *pouze* převzatými pojmovými aparáty a metodologiemi, i když moment poučeného přejímání všeho užitečného z rozvinutějších vědních oborů je samozřejmě krajně důležitý. Není náhodou, že problémy multidimenzionálního statusu, statusové inkonzistence, prolínání třídních a stratifikačních struktur, prosazování meritokratického principu v konfliktu jak s rovnostářstvím, tak s polárně vyhrazenými třídními vztahy, vztah sociálních přeměn a modernizace kulturně civilizačních parametrů společností, nebo i relace objektivních a subjektivních aspektů sociálních nerovností, tj. problémy, které, ať už právem či neprávem, přece jen zůstávaly po desetiletí mimo hlavní zájem teorie a výzkumu sociální stratifikace a mobility na západě, byly hned na počátku jednoznačně v Polsku, Maďarsku i Československu postaveny do centra pozornosti rozvíjejících se stratifikačních výzkumů. Domnívám se, že právě vysokoškolská pracoviště se svou tendencí k rozvíjení systematického výkladu teorií by měla pokračovat v – samozřejmě kritické – analýze teoretické stránky stratifikačního a mobilitního výzkumu v socialistické a postsocialistické společnosti a srovnávat jej zcela otevřeně s vývojem teorií a metod západní sociologie s cílem poznat a vělenit všechno cenné do pokladnice světové sociologie. (Již zmíněná studie Hamiltona a Hirsowiczové zcela otevřeně rozebírá empirický a do jisté míry i teoretický pohyb poznání na více než padesáti stránkách věnovaných stratifikaci státně socialistické i postsocialistické společnosti.) Autorům obou recenzovaných knih patří dík za nezbytné přípravné kroky, které pro zasvěcené pokračování v naznačeném směru v české a slovenské společnosti vykonali.

Pavel Machonin